

BATI KAYNAKLI ALINTILARA BAŞKURT VE TATAR LEHÇELERİNDEN ÖNERİLER

Murat ÖZŞAHİN*

Özet:

Cumhuriyet dönemi içerisinde dil bahsinde önemli adımlar atılmıştır. Devlet eli ile sadeleşmenin başladığı bu dönemde dildeki Arapça ve Farsça alıntı unsurlara karşı Türkçe kaynaklı karşılıklar belirlenmiştir. Karşılıkların tespitinde çeşitli yollara başvurulmuştur. Bu yollardan biri de lehçelerin söz varlıklarından yararlanmak olmuştur. 20. yüzyılın başlarından itibaren yeni Türk devletinin şekillenmesinde büyük katkı sağlayan Y. Akçura, S. Maksudi, H. Zübeyir, R. Rahmeti gibi isimlerdir. Bu isimlerin ortak yönü ise, İdil-Ural bölgesinden olmalarıdır. Bu nedenle İdil-Ural bölgesi Türk lehçeleri, Arapça ve Farsça alıntılara karşılık belirlemede başvurulan ilk kaynak olmuştur. Günümüzde İdil-Ural Türk lehçeleri ile birlikte diğer lehçelerin de söz varlığından yararlanma imkânı bulunmaktadır. Bu çalışmada kaynak olarak yine İdil-Ural Türk lehçelerinden karşılıklar teklif edilmiştir. Ancak bu karşılıklar Batı kaynaklı alıntılara yöneliktir.

Anahtar kelimeler: Alıntı, söz varlığı, lehçe, Başkurtça, Tatarca.

The Suggestions from Bashkir and Tatar Turkic Dialects for Western Loanwords

Abstract:

Important steps were taken about language within the Republican period. The Turkish origin equivalents were indicated against to Arabian and Persian loanwords which were in Turkish language at the term of republic when the simplification was begun by state hand. Different ways were applied to indicate the equivalents. The one of these ways was utilising of vocabularies of the other Turkic dialects. Some people like as Y. Akçura, S. Maksudi, H. Zübeyir, R. Rahmeti made a great contribution to the shaping of the Turkish stat in the early 20th century The common feature of all these names is that they are from the Idil-Ural region (or Volga-Ural). So, Idyl-Ural

* Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, mozsahin35@hotmail.com.

region Turkic dialects were first sources to indicate equivalents. In this study we are suggesting the equivalents. However, these equivalents are directed to the western source loans.

Keywords: *Loanword, vocabulary, dialect, Bashkir, Tatar.*

Türk dilinin tarihi içerisinde boylar arasında söz alışverişi olmuştur. Dil içi bu alışverişler neticesinde söz konusu lehçenin mensup olduğu boyun fonetik karakteri dışında özellikler sergileyen ve anlam olarak herhangi bir değişiklik göstermeyerek bir diğer boyun fonetik karakterine uygun biçimler, söz varlıklarında hâlâ taşınmaktadırlar.

Özellikle 19. yüzyılda matbuatın daha da yaygın hale gelerek edebî ve fikrî ilişkileri güçlendirmesi neticesinde söz alışverişinde coğrafi yakınlıkların aşıldığı görülmektedir. Hac yolunun kutsal duraklarından biri olan İstanbul, Türkistanlı, İdil-Uralı mütefekkirler ile dönemin Osmanlı aydınlarını bir araya getirerek fikir/eser alışverişlerinin yaşandığı ve yeni havadislerin alındığı bir merkez haline gelmiştir. Öyle ki alfabe mevzusunda siyasi sınırların (Mirza Fethali Ahundzade'nin Arap alfabesinin ıslahındaki görüşleri gibi) ötesinden katkıların da yer aldığı görülür. Bu katkılar sadece 19. yüzyıla sınırlı kalmamıştır. 20. yüzyılın başında genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk tarafından Türk milletinin uzun vadeli yatırımlarından olan dil ve tarih konusu üzerinde ciddiyetle durulduğu görülmektedir. 1928 yılında yeni Türk alfabesinin kabul edilmesi ile atılan somut adımlar birbirini izleyerek devam eder. 1931 yılında Türk Tarih Kurumu, 1932 yılında Türk Dil Kurumunun (o zamanki ismiyle Türk Dilini Tetkik Cemiyetinin) kurulması ile tarih ve dil konularında akademik adımların devlet desteği ile yapılması sağlamış ve bu adımlar yeni cumhuriyetin inşasında temel adımlar olmuştur. Böylelikle Türkiye, Atatürk'ün sağlığında iki yılda bir yapılan Türk Dil Kurultayı ile aynı zamanda dünya Türkoloji çevrelerinin ilgi odağı haline gelmiştir (Sadoğlu, 2005). “Türk Dil Kurumunun başlattığı dili arıtma ve ana kaynaktan besleme etkinliği sayesinde de son beş asırdır millî olmayan imparatorluk dilinden çağdaş Türk yazı dili çıkarılmış, geliştirilmiştir” (Öner 2007:180).

“Atatürk dönemi dil kurultaylarına dil ile doğrudan ilgisi olsun olmasın çeşitli mesleklerden pek çok aydın katılmıştır. Bunlar arasında sayıları az da olsa Türk dünyasından Azerbaycan, İdil-Ural ve Kırım'dan çeşitli zamanlarda Türkiye'ye gelmiş ve yerleşmiş aydınların isimleri hemen dikkati çeker. Bir kısmı doğrudan Türk dili ile meşgul olan bu aydınlar, sundukları bildirilerle ve komisyonlarda yaptıkları görevlerle çalışmalarına katkıda bulunmuşlardır.” (Karahan 1999: 846).

Tatar ve Başkurt aydınlardan Abdulkadir İnan, Abdullah Battal (Taymas), Hamit Zübeyr (Koşay), Reşit Rahmeti (Arat), Sadri Maksudi (Arsal), Yusuf Akçura bu toplantılara iştirak etmişlerdir.

“Türkiye’deki dil çalışmaları, dolayısıyla dil kurultayları Sovyetler Birliğini çok yakından ilgilendirmiştir. N. Samoyloviç, İ. Meşçaninof gibi Rus ilim adamları toplantıları takip etmiş, ayrıca Sovyetler Birliği İlimler Akademisi, Sovyetler Birliği Maarif ve Hariciye Komiserliği de kurultaylara Türk dilinin zenginleşmesi, Türk-Rus ilmî münasebetlerinin artması dileklerinin yer aldığı kutlama telgrafları göndermiştir” (Karahana 1999: 846-847).

Türk Dili Kurultaylarında (1932-1934-1936) kurullar tarafından halk ile aydın arasındaki dil farklılığının giderilmesi amaçlanmış ve bu konuda bildiriler yayımlanmıştır.

“Kurultaylarda “Nasıl sadeleşme?” sorusu tartışılırken teklif edilen yollardan biri de Türk lehçelerinden kelime almaktır. Sadeleştirmede lehçelerden kelime alınıp alınmaması hususu, özellikle II. Meşrutiyet yıllarında *İkdam*, *Sırat-ı Müstakim*, *Tasvir-i Efkâr*, *Servet-i Fünun* gibi yayın organlarında çok tartışılan konulardandı.” (Karahana 1999: 850). O dönemde bu konuda öne çıkan iki isim vardır. Fuat Köse Raif Bey ve Ragıp Hulusi, İbrahim Necmi Dilmen sadeleşme sürecinde Türk lehçelerinin söz varlığında değinmek gerektiğini ifade etmişlerdir. “II. Kurultayda çeşitli lehçelerden sözlüklerin tarandığını ve bir söze karşılık olarak gösterilen Türkçe kelimelerin diğer lehçelerdeki söylenişlerini de gösteren bir *Tarama Dergisinin* yayımlandığını görüyoruz.” (Karahana 1999: 851). Diğer kurultaylarda da görüşülen ana maddeler içerisinde lehçelerin grameri ve söz hazinesi gibi başlıklara yer verilerek konunun ne denli önemli olduğu belirtilmiştir.

Tarama Dergisi’nde elde edilen verilerle kimi Arapça ve Farsça sözlerin Türkçe karşılıklarının tespit edilmesi veya türetilmesi işi daha da hızlanmıştır ve dönem içerisinde 8000 kadar kelimeye 25000 kadar öz Türkçe karşılık verilmiştir (Ercilasun 1997: 488).

Bunlardan bir kısmı halk ağzından bir kısmı tarihi Türk yazı dillerinden bir kısmı ise çağdaş lehçelerden alınmış biçimlerdir. Bu lehçe alıntıları iki yolla Türk yazı dili içerisinde zemin bulmuştur: 1. Morfolojik lehçe alınmaları. 2. Söz düzeyinde lehçe alıntıları.

1. Morfolojik lehçe alınmalarının Türk yazı dilinde genellikle kuzey lehçelerinden alındığı görülür. Bunun sebebi ise genç cumhuriyetin dil ve tarih alanındaki mimarlarından olan Başkurt ve Tatar aydınlardır. Bu aydınlardan özverili çalışmaları neticesinde Türk yazı dilinde bugün de canlı olarak kullandığımız sözler ortaya çıkar:

görev “1. Bir nesne veya bir kimsenin yaptığı iş. 2. İşlev. 3. Resmi iş, vazife. 4. Bir kimseye veya bir kurula verilen özel amaçlı iş, misyon. 5. (dil-bilgisi) Bir cümlede bir dil biriminin öbür birimlerle ilişkisi aracılığıyla yerine getirdiği iş. 6. (fiziyojoloji) Bir organ veya hücrenin yaptığı iş. 7. (matematik) Bir değerin başka değerlerle olan ilişkisi.” (GTS).

işlev “1. Bir nesne veya bir kimsenin gördüğü iş, iş görme yetisi, görev, fonksiyon. 2. (kimya) Bir deneyi yaparken izlenen yol. 3. (toplum bilimi) Bir yapının gerçekleştirilebileceği ve onu başka yapılardan ayırt etme imkânı veren eylem türü, fonksiyon.” (GTS).

ödev “1. Yapılması yerine getirilmesi, insanlık duygusu, töre ve yasa bakımından gerekli olan iş veya davranış, vazife, vecibe. 2. Öğretmenin öğrencilere okul dışında yapmaları için verdiği çalışma.” (GTS).

saylav “Milletvekili, mebus” (GTS).

sınav “1. Öğrencilerin veya bir işe girmek isteyenlerin bilgi derecesini anlamak için yapılan yoklama, imtihan, test. 2. Direnme, dayanışma, güç gerektiren, sonuçta bir deneyim kazandıran zor durum.” (GTS).

söylev “Bir topluluğa düşünceler, duygular aşılıamak amacıyla söylenen, uzunca, coşkulu ve güzel söz, nutuk, hitabe.” (GTS).

türev “1. Türemiş veya üretilmiş şey. 2. (dilbilgisi) Yapım ekiyle kurulmuş kelime, müştak. 3. (kimya) Bir madde üzerinde yapılan kimyasal işlemler sonucu elde edilen bir başka madde. 4. (matematik) Değişken artması sıfıra giderken, fonksiyonun artmasının değişken artmasına oranının limiti.” (GTS).

Verilen örneklerin yapısı ve kullanımına dair ise Z. Korkmaz’ın şunları ifade eder: “Oğuz-Türkmen lehçelerinde böyle bir ek yoktur. Eski –*AgU* ekinde gelişmiş olarak Kıpçak lehçelerine özgü bu ek, dil devriminin başlangıç yıllarında o lehçelerdeki örneklere benzetilerek birkaç kelime yapımında kullanılmıştır. Ek, bir hareketin sonucu, ürünü olan adlar türetmiştir. Bunlardan *saylav* sözü tutunamayıp yerini *milletvekiline* bırakmıştır” (Korkmaz 2003: 108).

2. Söz düzeyinde lehçe alıntılarının dil devriminin ilk yıllarında bizzat Mustafa Kemal Atatürk tarafından kullanıldığı görülmektedir. Atatürk’ün döneminde kurultaylarda temel alınan referans eserlere bakıldığında lehçelerden özellikle de Kıpçak (özel anlamda Tatar-Başkurt) lehçelerinin söz varlıklarına yönelik eserlerin yer aldığı görülmektedir.

Türk Dil Kurumu dil araştırmalarında kullanılan Türk lehçeleri kaynaklarının elbette en başında *Divanu Lugati’t-Türk* yer almaktadır. Bunu Lazar Budagov’un *Sravnitel’nyy slovar’ turetsko-tatarskih nareçiy*, (I: Petersburg 1869; II: Petersburg 1871) “Türk Tatar Lehçeleri Karşılaştırmalı Sözlüğü”, V. Radlov’un *Versuch eines Wörterbuch der Türk-Dialect* (1893-1911), Vil-

helm Thomsen'in *Inscriptions de l'orkhon déchiffrées* (Helsinki 1896), Pavet de Courteille'nin *Dictionnaire turk-oriental, destiné a faicliter la lecture des ouvrages de Baber, d'Aboul-Gazi et de Mir-Ali-Chir Nevai* (Paris 1870), Şeyh Süleyman Efendi'nin *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî*, Hüseyin Kazım'ın *Büyük Türk Lugati* (I-II: İstanbul 1927; III: İstanbul 1943; IV: İstanbul 1945), Ebu Hayyan'ın *Kütabu'l-idrak li-lisani'l-etrak*, ardından *Uygur Sözlüğü* (1934-1937), V. İ. Verbitskiy'nin *Slovar'altayskogo i aladagskogo nareçiy tyurskogo yazıka* (Kazan 1884), Abdul Kayyum Nasırî'nin *Lehçe-i Tatarî* (Kazan 1896), Bekir Çobanzade'nin *Türk-Tatar Lisaniyatına Medhal* (Bakû 1923), N. İ. Zolotnitskiy'nin *Kornevoy çuvaşsko-russkiy slovar', sravnenniy s yazıkami i nareçiyami raznıb narodov tyurskogo, finskogo i drugih narodov* (Kazan 1875), Eduard Karloviç Piekarski'nin *Slovar'yakutskogo yazıka* (Petersburg 1907-1930), N. F. Katanov'un *Opit issledovaniya uryanhayskogo yazıka s ukazaniem glavneyskih rodstvennih otoşeney ego k drugim yazıkam tyurskogo kornya* (Kazan 1903) eserlerinin takip ettiği görülür (Öner 2006: 99-102).

Özellikle Kazan merkezli bir kültür çevresinin dil kurultaylarındaki varlığı etkili biçimde hissedilmektedir. Söz konusu eserlerin Kazan basmaları olduğunu da düşündüğümüzde bu kaynaklardaki söz varlığı zenginliğinden azami oranda yararlanıldığı anlaşılmaktadır.

Dönemi içerisinde yayınlanan *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları-Tarama Dergisinde* 'akıl' sözüne karşılık olarak *añ* (Mehmüdüva vd. 1977 c.I: 100); 'kalem' sözüne karşılık olarak *sızgıç* (Mehmüdüva vd. 1979 c.II: 694); 'nur, ziya' sözlerine karşılık olarak *yaltırık ~ yaltırıklı* (<*yaltıra*- "parlamak, ışıltılamak") (Mehmüdüva vd. 1981 c.III: 636, Ağışev vd. 1993 c.II: 789) sözlerinin önerildiği görülmektedir.

Günümüzde ise Arapça veya Farsça alıntılardan söz etmek mümkün değildir. Bugünün pek çok yazı dilinde olduğu gibi bilgi alıntısı olarak gelen Batı kaynaklı yabancı sözlerin Türkçeleştirilmesi konusunda Türk Dil Kurumu ve kimi aydınlarımız çalışmalar sürdürmektedir. Ancak bu konuda daha çok Türkiye Türkçesi lehçesinin kendi morfolojik ve leksikolojik özelliklerinden faydalanıldığı görülmektedir. Lakin yer yer bunun yeterli olmadığını da itiraf etmek gerekir. Kitle iletişim kanallarıyla oldukça yoğun bir biçimde dillere nüfuz etmeye çalışan Batı kaynaklı sözlerin karşılanması amacıyla Başkurt ve Tatar Türkçelerinin söz varlıklarının hâlâ geçerliliklerini koruduğunu görmekteyiz. Nitekim bu tarihî bilgiler ışığında günümüzdeki Batı kaynaklı alıntılara Türk dilinin leksikolojik açıdan zengin bu iki lehçesinden birkaç örnek vererek bu sözlerin kullanılması gerektiğini teklif edeceğiz.

amatör (<Fr. *amateur*) "bir işi para kazanmak için değil, yalnız zevki için yapan (kimse)" (TS 2005: 87).

Bşk. **hevesker** “1. Gönül veren. 2. O sahaya özel bir hazırlığı olmadığı halde kendi arzusu, kendi isteği ile meşgul olan” (Agişev vd. 1993 c.II: 638).

Arapça ve Farsça unsurlarla meydana gelen ve birleşik bir yapıya sahip olan bu söz için Türkiye Türkçesinde de kullanılan *heveskâr*’ın ‘amatör’ sözünün yerine kullanılabilmesi görülmektedir. Tatar Türkçesinin söz varlığında bu söze tesadüf etmesek de günlük dilde ve basın dilinde kullanıldığını ifade edebiliriz.

fanatik (<Fr. *fanatique*) “bağnaz” (TS 2005: 679). Ancak bağnaz sözünün Türkiye Türkçesinde günümüzde bu anlamın biraz daha dışına taşarak kullanıldığını söyleyebiliriz.

Tat. **canatar** “fanatik” sözü elimizdeki sözlüklerde karşımıza çıkmamaktadır. Lakin günlük dilde kullanım alanı olan bir söz olarak görebiliyoruz. Hatta bu anlamda özellikle spor müsabakalarında geçtiği ifade edilen *fan* sözü için Tat. *oyın söyevçë* “oyun sever” sözü kullanılmaktadır.

farbala (<İt. *falbala*) “fıfır” (TS 2005: 680) sözü için Tatar ve Başkurt Türkçelerinde **bürme** karşılığı verilmiştir.

fiberglas (<İng. *fiberglass*) “plastik maddelerden, özellikle polyesterden parçalar yapımında kullanılan sağlamlaştırma maddesi” (TS 2005: 700) sözü için Tatar Türkçesinde **pyyala mamık** “cam pamuk” karşılığı gösterilmiştir.

jant (<Fr. *jante*) “taşıtlarda lastiklerin takıldığı tekerleğin çember biçimindeki bölümü, ispit” (TS 2005: 1013) sözü için Tatar ve Başkurt Türkçelerinde yer alan **tugım** “tekerleğin ağaç veya başka materyallerden yapılarak çevreleyen dış kısmı” (Mehmüдова vd. 1981 c.III: 149).

mitil (<Rum. *mityl*) “1. İçine yün, pamuk vb. doldurulan beyaz yastık veya yorgan kılıfı 2. İki yüzü beyaz kapsız yorgan” (TS 2005: 1403) sözü için Tatarca ve Başkurtça kaynaklarda **ak yurgan** sözü verilmektedir.

opal (<Fr. *opale*) “jeol. 1. Silisin hidratlı ve jelatinli bütün türlerini kapsayan değerli bir mineral, panzehir taşı. 2. İnce, düzgün dokunmuş pamuklu kumaş.” (TS 2005: 1505) sözüne karşılık olarak Tatar ve Başkurt Türkçelerinde **ak ahak** “ak akik” karşılığı bulunmaktadır.

Elbette verilen örnekler bir öneri niteliğindedir. Önemli olan husus, Türkiye Türkçesindeki Batı kaynaklı sözlere karşılıkların bulunması noktasında çağdaş Türk lehçelerinin söz varlıklarının da referans alınabileceğidir. Başkurtça ve Tatarca gibi yazı dillerinin Batı dillerinden alıntı yabancı sözler ile Rusça üzerinden gelen çeşitli bilgi alıntılarına öz unsurları ile karşılıklar bulunması, yalnız Başkurt ve Tatar yazı dillerinin söz varlıklarını zenginleştirmekle kalmayıp Türkiye Türkçesi gibi diğer yazı dillerine de kaynaklık edebilir. Böylelikle canlı ve ortak söz varlığı daha da zenginleşebilir.

Kısaltmalar:

- Bşk. : Başkurt Türkçesi
Fr. : Fransızca
GTS : *TDK Güncel Türkçe Sözlük*
İng. : İngilizce
İt. : İtalyanca
Rum. : Rumca
Tat. : Tatar Türkçesi
TS : *TDK Türkçe Sözlük*
Ttü. : Türkiye Türkçesi

Kaynaklar

- AGİŞEV, İ. M. ve diğerleri (1993), *Başkort Têlênêñ Hüzlegé I-II*, Moskova, Russkiy Yazık.
- AKALIN, Ş. H. (2002), “Atatürk Döneminde Türkçe ve Türk Dil Kurumu”, *Türk Dili Dergisi* *TDK'nin 70. Yılı Özel Sayısı*, Temmuz-2002, 607, s. 1-58.
- EHMETKANOV, R. ve diğerleri (2014), *Türkçe-Tatarca Sözlük*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (1997), “Atatürk’ün Türk Diline Verdiği Önem ve Türk Dilinin Korunması Çabaları”, *Türk Dili Dergisi*, Aralık-1997, 552, s. 483-492.
- TDK (2002), *Yabancı Kelimelere Karşılıklar*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK, *Güncel Türkçe Sözlük*, www.tdk.gov.tr.
- TDK (2005), *Türkçe Sözlük*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAHAN, L. (1999), “Atatürk Dönemi Dil Kurultaylarında Türk Dünyası”, *Türk Dili Dergisi*, Ekim-1999, Sayı 550, s. 845-853.
- KORKMAZ, Z. (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MAHMUTOVA, L. T. ve diğerleri (1977-1979-1981), *Tatar Têlênêñ Añlatmalı Süzlegé I-II-III*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- ÖNER, M. (2006), “Atatürk ve Türk Lehçeleri”, *Türk Dili Dergisi*, Temmuz-2006, Sayı 655, s. 92-104.
- ÖNER, M. (2007), “Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti ve Türkçe Devrimi”, *Türk Dili Dergisi*, Sayı 667, Temmuz-2007, s. 178-182.
- SADOĞLU, H. (2003), *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

